

بیداری اسلامی و راه‌های تداوم آن (با بهره‌گیری از تجربیات انقلاب اسلامی)

مصطفی ملکوتیان*

چکیده

در این پژوهش با هدف کنکاشی در موضوع بیداری اسلامی و تداوم آن، به معرفی ویژگی‌ها و چگونگی وقوع انقلاب دینی و موفقیت آن و معرفی آرمان‌ها و رهبری انقلاب اسلامی به عنوان نمونه کامل بیداری اسلامی پرداخته شده و در پایان، نه مورد از مهم‌ترین راه‌های تداوم بیداری اسلامی بیان شده است.

واژگان کلیدی

بیداری اسلامی، نیروی اجتماعی، قدرت سیاسی، آرمان انقلابی، انقلاب دینی، نهادهای انقلابی، استقلال.

malakootian@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۱/۰۶/۰۳

*. استاد دانشگاه تهران.

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۴/۲۴

مقدمه

بی‌شک، نقطه عطف بسیار مهم در مسیر بیداری اسلامی، وقوع انقلاب اسلامی ایران بوده است. این انقلاب تأثیراتی شگرف در مسیر تحولات بر جای نهاد و با تشکیل نظام مردم‌سالار مبتنی بر دین، راه جدیدی را پیش روی بشریت قرار داد. موفقیت‌های بزرگ این نظام در صحنه‌های مختلف داخلی و بین‌المللی، آن را به الگویی برای استقلال و خودباوری و اقتدار و به علت اصلی حرکت بیداری اسلامی کنونی تبدیل کرد و در کشورهای مختلف عربی از جمله مصر، تونس، لیبی، یمن، بحرین، اردن، کویت و عربستان با حرکت انقلابی مردم تحولاتی سرنوشت‌ساز آغاز شد؛ هرچند نتایج به دست آمده تاکنون متفاوت بوده است. یکی از دلایل این تفاوت، آسیب‌ها و مشکلات برخی از این حرکت‌ها و نیز تلاش‌ها و مداخلات دولت‌های غربی، به ویژه آمریکا، به دلیل اهمیت موضوع بوده است. در این مقاله، پس از بیان نکاتی نظری در معرفی انقلاب دینی اسلامی از دیدگاه استاد مطهری و روند وقوع آن، آرمان‌ها، رهبری و کارکردهای انقلاب اسلامی به عنوان نمونه کامل بیداری اسلامی بازگو و در پایان، راه‌های تداوم بیداری اسلامی بیان می‌شود.

انقلاب دینی

استاد مرتضی مطهری انقلاب را عصیان و طغیان مردم یک ناحیه یا سرزمین بر ضد نظم حاکم، برای ایجاد نظمی مطلوب دانسته است که با حس پرخاشگری و روحیه طرد ظلم و وضع نامطلوب همراه است. (مطهری، بی‌تا: ۴۳ - ۲۳)

به نظر ایشان، جهت‌گیری نهضت‌های الهی به سوی مستضعفان است، اما خاستگاه آن صرفاً مستضعفان نیست. ایشان در این باره می‌نویسد:

مخاطب اسلام، همه گروه‌ها و طبقات اجتماعی هستند، چه محرومان و چه غیرمحرومان؛ زیرا در درون هر استضعاف فکری و هر فرعونی، یک انسان در غل و زنجیر هست. در عین حال، طبعاً محرومان بیشتر به دعوت الهی لبیک می‌گویند؛ زیرا ظالم باید با پذیرش این دعوت، حق دیگران را پس بدهد و روی مطامع خود پا بگذارد، اما محروم با این عمل، هم به فطرتش پاسخ گفته و هم چیزی نصیبش شده است. (همان)

استاد درباره ویژگی‌های یک انقلاب اسلامی می‌گوید:

... بر ما روشن است که اسلام، معنویت محض، آنچنان که غربی‌ها درباره مذهب می‌اندیشند، نیست. این حقیقت نه‌تنها درباره انقلاب فعلی (انقلاب اسلامی ایران)، بلکه در مورد انقلاب صدر اسلام نیز صادق است. انقلاب صدر اسلام، در همان حال که انقلابی مذهبی و اسلامی بود، در همان حال انقلابی سیاسی نیز بود؛ و در همان حال که انقلابی معنوی و سیاسی نیز بود، انقلابی اقتصادی و مادی نیز بود؛ یعنی حریت، آزادگی، عدالت، نبودن تبعیض‌های اجتماعی و شکاف‌های طبقاتی، در متن تعلیمات اسلامی است... به دلیل جایگزینی این مفاهیم در ذهن توده بود که نهضت اخیر ما، نهضتی شامل و همه‌گیر شد... این نهضت، هم روستایی بود، هم شهری. شهری و روستایی، محروم و ثروتمند، کارگر و کشاورز، بازاری و غیربازاری، روشن‌فکر و عامی، همه و همه، در این نهضت شرکت کردند و این به دلیل اسلامی بودن نهضت بود که همه گروه‌های مختلف در یک مسیر و یک صف قرار گرفتند... بالاتر از این ایجاد هماهنگی، نهضت ما توانست به مردم بگوید که شما خود، یک مکتب و یک فکر مستقل دارید، خود می‌توانید بر روی پای خود بایستید، تنها به خود اتکا داشته باشید. (همان: ۳۶ - ۳۱)

درباره وقوع انقلاب دینی باید به این موارد توجه کنیم:

۱. با توجه به مفاد و محتوای ذهنی یک جامعه دینی، نارضایتی از شرایط موجود و بیگانگی با آن، زمانی رخ می‌دهد که افراد، آنچه را در جامعه به صورت عینی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی روی می‌دهد، با محتویات ذهنی و اندیشه‌ها و افکار خود که محصول فرهنگ دینی کشور است، در تعارض می‌یابند.
۲. در یک جامعه دینی، افراد عموماً و به گونه‌ای سریع جذب آرمان‌های انقلابی که با آنها سنخیت بیشتری دارد، یعنی آرمان‌های مذهبی، می‌شوند.
۳. در این جوامع، رهبران مذهبی در نقش رهبری حرکت‌های انقلابی ظاهر می‌شوند و با تدوین راهبردهای ویژه برای پیروزی سریع‌تر و تلفات و خسارات کمتر، راه پیروزی را هموار می‌سازند.
۴. در یک جامعه دینی، دین علاوه بر اینکه در شکل‌دهی آرمان‌های انقلابی نقشی بی‌بدیل دارد، محتوای درونی آن مانند عناصر ضدیت با ظلم، شهادت‌طلبی و عمل براساس

تکالیف دینی، نقشی بسیار مهم در ایجاد روحیه انقلابی عمیق و گسترده و سرعت بخشیدن به حرکت انقلاب و رهنمون شدن آن به سوی موفقیت دارد.

۵. انقلاب دینی از حمایت مردمی دیندار برخوردار است که حاضرند در راه آرمان‌های خود فداکاری کنند. در این انقلاب‌ها، هدف فقط دستیابی به شرایط بهتر سیاسی یا اقتصادی نیست، بلکه مردم خواستار به فعلیت رسیدن آرمان‌های دینی خود هستند که البته ابعاد سیاسی و اقتصادی نیز دارد. در این شرایط، عنصر دین و ایمان قدرتی اعجاب‌آور ایجاد می‌کند که قدرت سیاسی و حامیان بیگانه‌اش را به عقب می‌راند و فرصت هرگونه ابتکار عملی را از آنان سلب می‌کند. این وضعیت در زمان وقوع انقلاب اسلامی ایران که با وجود قدرت رژیم پهلوی توانست به سرعت به پیروزی دست یابد، آشکار بود.

به طور خلاصه، یک انقلاب دینی - که یک فرهنگ تاریخی دینی، آرمان‌های دینی، رهبری دینی و مردم معتقد دارد - در زمان تحقیر مردم در مقابل بیگانگان سلطه‌گر توسط حکومت، رفتارهای ضددینی دولت در موارد فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، عقب‌ماندگی کشور و مانند آن احتمال وقوع دارد. این شرایط و اوضاع، هم‌اکنون در بیشتر کشورهای خاورمیانه عربی دیده می‌شود.

شکل‌گیری و پیروزی انقلاب دینی

برای شکل‌گیری یک انقلاب دینی با ویژگی‌هایی که برشمردیم، پیش‌زمینه‌هایی لازم است. آنچه در هر انقلابی دیده شده است، دو قطبی شدن جامعه، یعنی قرار گرفتن دو نیرو در مقابل یکدیگر و امکان‌پذیر نبودن التیام و نزدیکی آن دو است: قدرت سیاسی و نیروی اجتماعی (انقلابی). (محمدی، ۱۳۶۵: ۷۱ و ۷۲) به علاوه، برای پیروزی انقلاب باید توان نیروی اجتماعی بر قدرت سیاسی برتری قاطعی داشته باشد.

البته منظور از توان فقط عوامل مادی و محسوس مانند تعداد همراهان، قدرت نظامی، توان اقتصادی و حمایت خارجی نیست، بلکه در ارزیابی توان باید به عناصر نامحسوس مانند قدرت ایمان و آرمان، نفوذ و راهبردها و شایستگی‌های رهبری، شدت و عمق روحیه انقلابی بسیار توجه داشت.

۱. نقش ویژگی‌ها و اقدامات قدرت سیاسی

یک قدرت سیاسی وابسته، مستبد و ناکارآمد پیوسته اقدامات اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی انجام می‌دهد که جامعه آن را بر نمی‌تابد و بدین‌گونه جامعه را به سمت دوقطبی شدن پیش می‌برد.

در انقلاب دینی، احساس بیگانگی با شرایط موجود، قوی‌تر و اصیل‌تر از انقلاب غیردینی است. در انقلاب غیردینی ممکن است خواسته‌ها که اساساً کسب ثروت و رفاه، شرکت در قدرت سیاسی و ... هستند، با کمی عقب‌نشینی حکومت به زودی رنگ ببازند و به مصالحه‌هایی رفرمیستی بینجامند. چه بسا انقلاب‌های غیردینی پیروز، پس از انقلاب به دلیل پذیرش قواعد بازی جهانی و بی‌توجهی به دشمنان دوست‌نما، پیشرفت و رشد قابل توجهی ندارند و به بازگشت وضع پیشین رضایت می‌دهند.

در انقلاب دینی، احساس تحقیر ملی، وابستگی‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، شکاف گسترده طبقاتی و غربزدگی حکومت، به دلیل آبشخور دینی فرهنگی و تاریخی افکار عمومی، بسیار شدیدتر و قاطع‌تر و هدفدارتر است. البته نقش رهبران انقلابی در این مرحله بسیار تعیین‌کننده است؛ به گونه‌ای که خطرناک‌ترین امر، اعتماد به عوام‌فریبی‌ها و تلاش‌های دشمنان انقلاب است.

۲. نقش ویژگی‌ها و اقدامات نیروی اجتماعی

نیروی اجتماعی در انقلاب دینی شامل آرمان‌های انقلابی دینی، رهبری انقلابی دینی و مردمی معتقد است.

پیوند این سه عنصر با توجه به سنخیت واحد، ایجادکننده وحدت و قدرتی عظیم در شرایط انقلابی است و با تداوم خود می‌تواند ابتکار عمل را به دست گیرد و به سوی پیروزی رهنمون شود. آرمان‌های انقلابی دینی با توجه به پیوند با عنصر ایمان مذهبی، از اصالت برخوردار و حاملان آن کمتر در مقابل وعده‌های مادی رژیم‌های وابسته تسلیم می‌شوند. به همین صورت، رهبران مذهبی به دلیل زهد و دوری از دنیاپرستی، پیشبرد اهداف دینی را بر امور دنیوی ترجیح می‌دهند.

زمانی که به این دو عنصر، همراهی توده‌های مذهبی اضافه می‌گردد و در حرکت انقلاب، مفاهیم شهادت طلبی، ایثار و احساس تکلیف دینی وارد می‌شود، قدرت سیاسی به گونه‌ای روزافزون تضعیف و در مقابل انقلاب ناتوان می‌گردد.

در انقلاب دینی (و البته هر انقلابی) بهترین نتیجه زمانی است که رهبری در درون خود وحدت داشته و از نظر شخصیتی از اراده‌ای قوی و اعتماد به نفس کافی برخوردار باشد و راهبردهای حساب‌شده‌ای را بر اساس شرایط موجود برگزیند.

۳. اقدامات ضد انقلابی قدرت‌های بیگانه

با وقوع یک انقلاب به ویژه انقلاب‌های با گرایش دینی، قدرت یا قدرت‌های سلطه‌گر خارجی نیز به تکاپو می‌افتند و برای حفظ منافع استعماری خود، اقدامات خاص و تلاش‌های گسترده‌ای را برحسب شرایط انجام می‌دهند. این تلاش‌ها، همان‌گونه که امروزه در جریان بیداری اسلامی و انقلاب‌های عربی شمال آفریقا و حاشیه خلیج فارس شاهدیم، این اقدامات را شامل می‌شود:

- مداخله نظامی عوام‌فریبانه و ظاهراً بشردوستانه (برای نمونه لیبی). به منظور اینکه به دلیل اهمیت مسئله، خود را بخشی از بازی قرار دهند و در شکل‌دهی نظام سیاسی جدید برای حفظ منافع خود شریک گردند؛

- درخواست از سران کشورها برای خروج از قدرت و سپردن آن به نظامیان (برای نمونه مصر و تونس). به منظور گرفتن زمان بیشتر برای ایجاد تغییرات به نفع خود در آینده؛

- فراهم کردن شرایط برای مداخله نظامی همسایگان (برای نمونه بحرین و یمن).
قدرت‌های سلطه‌گر بیگانه در مواجهه با انقلاب‌ها، از روش‌های دیگری، مانند مداخله مستقیم نظامی در صورتی که شرایط داخلی و بین‌المللی به آنها اجازه دهد؛ (چندلز: ۱۳۷۲) تلاش برای نفوذ در عناصر سست در میان انقلابی‌ها؛ تحریم‌های اقتصادی در دوره پس از پیروزی انقلاب و ... نیز بهره می‌گیرند؛ هرچند پیاپی ناکام می‌شوند. این ناکامی‌ها به ویژه در انقلاب‌های دینی برای آنها گسترده‌تر و شدیدتر است؛ زیرا عنصر ایمان در واژه‌شناسی سیاسی آنها وجود ندارد و از قدرت آن بی‌خبرند.

آرمان انقلاب اسلامی ایران

در تحولات اجتماعی بشر نقش اندیشه‌ها بی‌بدیل و آشکار است؛ زیرا آنچه انسان را بر سایر جانداران برتری می‌دهد، برخورداری او از موهبت‌ها و استعداد‌های فکری و ذهنی و توانایی اندیشیدن و انتخاب کردن است. اندیشه‌ها دارای دو بخش جهان‌بینی به معنی هست‌ها و نیست‌ها و ایدئولوژی به معنی باید‌ها و نبایدها هستند و همواره رابطه‌ای تنگاتنگ بین جهان‌بینی و ایدئولوژی وجود دارد.

وقتی ما از هست‌ها و نیست‌هایی ویژه سخن می‌گوییم، باید‌ها و نبایدهایی خاص را نیز در برابر خود می‌یابیم. البته واضح است که منطقاً نمی‌توان از یک گروه هست و نیست (یک جهان‌بینی خاص) هر نوع باید و نباید (ایدئولوژی‌های متفاوت) را استخراج کرد. (مطهری، ۱۳۷۹: ۷۵ و ۷۶)

مطالعه انقلاب‌ها این نکته را به ما می‌آموزد که گسترش آرمان(های) جدید جایگزین در میان نخبگان و توده‌ها، به ویژه در دوره‌های پایانی رژیم‌های پیشین، همواره وجود داشته است. این وضعیت به گونه‌ای خاص در دهه‌های پایانی رژیم پهلوی در ایران نیز دیده می‌شد؛ به صورتی که در دو دهه آخر این رژیم، اسلام‌گرایان به‌ویژه روحانیت انقلابی در فراهم آوردن زمینه‌های بازگشت به خویشتن و به فرهنگ و درون‌مایه‌های خودی در مقابل هجوم همه‌جانبه فرهنگ و اندیشه‌های غربی بسیار تلاش کردند. بی‌شک اگر این مرحله نبود، انقلاب اسلامی نیز اتفاق نمی‌افتاد. در ادامه، به محتوا و ماهیت، تکوین و عوامل فراگیر شدن آرمان انقلاب اسلامی اشاره می‌کنیم:

الف) عناصر تشکیل‌دهنده آرمان انقلاب اسلامی

اسلام، دینی جامع و کامل و دربرگیرنده تمام جنبه‌های زندگی بشر - چه فردی و چه اجتماعی - است و در همه حیطه‌ها از جمله سیاست، اقتصاد، جامعه، فرهنگ، عرفان، اخلاق و علم، آموزه‌های ناب الهی دارد. انقلاب اسلامی ایران نیز بر همین اساس، در مقایسه با انقلاب‌های دیگر، از آرمان انقلابی منحصر به فردی برخوردار است؛ به گونه‌ای که علاوه بر تأکید بر جنبه‌های ویژه، یعنی تشکیل جمهوری اسلامی و ولایت فقیه، نقاط مثبت

ایدئولوژی‌های انقلاب‌های دیگر مانند آزادی، برابری، استقلال و توسعه را نیز دارد. در واقع، همه این عناصر بخش جدایی‌ناپذیر آرمان انقلاب اسلامی هستند و نمی‌توان ادعا کرد که از آرمان دیگر برداشت و رونویسی شده‌اند.

آرمان انقلاب اسلامی ارائه‌دهنده طرح و راهی جدید به ملت‌های استعمارزده جهان برای کسب استقلال و رهایی از استعمار و ساختن جامعه‌ای آزاد و توسعه‌یافته است. در این میان، کسب استقلال که از عناصر مهم تشکیل‌دهنده آرمان انقلاب اسلامی است، پیش‌شرط لازم برای دستیابی به جامعه کمال مطلوب مورد توجه انقلاب اسلامی است. تحولات تاریخ معاصر جهان نشان داده است انقلاب‌هایی که پس از پیروزی، راه مماشات با دولت‌های استعمارگر را در پیش گرفته‌اند و عزم جدی برای جلوگیری از نفوذ دوباره آنها نداشته‌اند، سرانجام به استقلال و توسعه دست نیافته‌اند.

به طور کلی، آرمان انقلاب اسلامی از نظر مبنا، آرمانی درونزا و دارای اصالت فرهنگی است و از نظر همراهان، بسیار فراگیر و دربرگیرنده تقریباً همه مردم بوده است.

ب) تکوین آرمان انقلاب اسلامی

در تاریخ معاصر کشور و پیش از گسترش آرمان انقلاب اسلامی، سه تفکر به صحنه آمد و سپس هر کدام به دلایلی با شکست مواجه شدند. ابتدا تجددخواهی با افرادی همچون میرزا ملکم‌خان، آخوندزاده، طالبوف و غیره در دوره نهضت مشروطه پدید آمد. این افراد راه‌گریز از عقب‌ماندگی را در غربی شدن می‌دانستند، اما به قدرت رسیدن رضاخان پایان کارشان بود. ملی‌گرایان ایرانی نیز در دهه ۱۳۲۰ پیش از نهضت ملی شدن صنعت نفت پدید آمدند. این افراد توانستند بخشی از قدرت را در دست گیرند، اما از یک آرمان مبتنی بر شرایط و نیازهای واقعی کشور در زمینه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی و اقتصادی برخوردار نبودند و در عمل غرب‌گرا بودند. آنها نیز با کودتای ۲۸ مرداد به پایان راه رسیدند. مارکسیست‌های ایرانی نیز از زمان رضاشاه پیدا شدند و در زمان‌هایی مجالی برای حضور یافتند؛ اما به دلیل وابستگی به قدرت‌های بیگانه‌ای مانند اتحاد جماهیر شوروی یا چین و به دلیل کارنامه ناموفق احزاب کمونیستی در سایر نقاط جهان و مهم‌تر از همه به دلیل ناسازگاری عقایدشان با جامعه

مذهبی ایران از صحنه طرد شدند.

یکی از مهم‌ترین زمینه‌های وقوع انقلاب اسلامی، روح ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی و تجربیات تاریخی تشیع بود. تشیع در طول تاریخ خود به صورت آرمانی عدالت‌خواه و ضد ظلم با قدرت‌های حاکم مبارزه کرده است. شیعیان، در حقیقت، حضرت علی علیه السلام را بزرگ‌ترین اسوه عدالت می‌دانند و جهاد امام حسین علیه السلام با یزید را تبلوری از ایثار و فداکاری در راه هدف. استاد مطهری درباره زمینه‌های تاریخی و فرهنگی روی‌آوری مردم به امام خمینی رهبر و اندیشه‌هایش می‌نویسد:

ندای امام خمینی از قلب فرهنگ و از اعماق تاریخ و از ژرفای روح این ملت برمی‌خاست. مردمی که در طول چهارده قرن حماسه محمد، علی، زهرا، حسین، زینب، سلمان و ابوذر و صدها هزار زن و مرد دیگر را شنیده بودند و این حماسه‌ها با روحشان عجین شده بود، بار دیگر همان ندای آشنا را از حلقوم این مرد شنیدند. علی را و حسین را در چهره او دیدند. او را آینه تمام‌نمای فرهنگ خود که تحقیر شده بود، تشخیص دادند. امام چه کرد؟ او به مردم ما شخصیت داد. خود واقعی و هویت اسلامی آنها را به آنان بازگرداند... او توانست... مردم را... به خودشان مؤمن کند. او با صراحت اعلام کرد که تنها اسلام نجات‌بخش شماست... مردمی که سال‌ها این آرزو را داشتند که در زمره یاران امام حسین علیه السلام باشند... به ناگاه خود را در صحنه‌ای مشاهده کردند که حسین را بعینه می‌دیدند. (مطهری، بی‌تا: ۹۴ و ۹۵)

تلاش‌های روحانیت انقلابی که حضرت امام در رأس آنها قرار داشت و نیروهای مذهبی، به ویژه در دو دهه پایانی رژیم پهلوی، باعث تکوین آرمان انقلاب اسلامی شد. این تلاش‌ها سه گونه بود:

۱. مبارزه با شبهه‌های فلسفی و سیاسی بر ضد نقش مذهب در سیاست و شبهه‌های تعارض علم و دین که حکومت و مارکسیست‌ها در جامعه پراکنده می‌کردند. امام خمینی شعار جدایی سیاست از دین را ترفندی استعماری خواند که متحجران آن را پذیرفته و به آن دامن زده‌اند. ایشان پس از آزادی از زندان در ۲۱ فروردین ۱۳۴۳ فرمود:

اسلام تماش سیاست است. اسلام را بد معرفی کرده‌اند. من از آن آخوندهایی

نیستیم که در اینجا بنشینیم و تسبیح دست بگیریم. من پاپ نیستم که فقط روزهای یکشنبه مراسمی انجام دهم... باید این مملکت را از این گرفتاری‌ها نجات داد. اجانب نمی‌خواهند این مملکت آباد شود. (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱ / ۲۷۰)

به نظر امام، اسلام اساساً بر رابطه سیاست و مذهب تأکید دارد و از نظر میزان، احکام سیاسی و اجتماعی آن بر احکام عبادی‌اش غالب است. از نظر ایشان حکومت، فلسفه عملی تمامی فقه در همه زوایای زندگی بشریت است و فقه تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور است. (همان: ۲۱ / ۱۲۲ و ۲۸۹)

۲. تلاش‌های دامنه‌دار انقلابی‌های مذهبی به منظور طرح معنای واقعی و انقلابی گروهی از مفاهیم اسلامی مانند انتظار، عاشورا، تقیه و ... (عنایت، ۱۳۷۶)

۳. درس‌های حکومت اسلامی امام خمینی علیه السلام در سال ۱۳۴۸ در نجف اشرف که سرمایه نظری بدیع و استواری برای حرکت مبارزان مسلمان بود و دست‌مایه ایدئولوژیک آنان را کامل کرد. (امام خمینی، بی‌تا: ۶، ۳۳، ۵۳ و ۱۷۷) امام در اولین کتابش یعنی «کشف الاسرار» ضمن حمله شدید به سیاست‌های رضاشاه، به طرح اجمالی مسئله ولایت فقیه پرداخت. ایشان در این کتاب نهاد سلطنت را مشروط بر آنکه شاه را جمعی از مجتهدان واجد شرایط انتخاب کنند و فقط تا زمانی که امکان جایگزین کردن نظامی بهتر فراهم آید مجاز شناخت. ۳۵ سال بعد خود ایشان اعلام کرد که چنین امکانی فراهم آمده است. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۴: ۱۳۱)

بی‌شک در بازگشت به خویشتن جامعه، رابطه خاص مردم و رهبران مذهبی، از جمله امر مرجعیت و اعتماد مردم به علما به دلایل مختلف مانند زندگی ساده و بدون تجمل و همراهی آنان با قشرهای محروم، نقش بسزایی داشته است.^۱ (صاحبی، ۱۳۶۷: ۲۱۱؛ کدی، ۱۳۶۹: ۲۹۴ - ۲۹۲)

---

۱. صاحبی در کتاب «اندیشه اصلاحی در نهضت‌های آگاهی» به نقش استقلال روحانیت شیعه از حکومت‌ها در جذب توده‌های مردم اشاره کرده است. کدی نیز در کتاب «ریشه‌های انقلاب ایران»، دلیل محبوبیت امام خمینی را مخالفت او با امپریالیسم آمریکا، اسرائیل و شوروی و پادشاهان به طور کلی و پهلوی‌ها به طور اخص، همراهی دائمی ایشان با نیازهای طبقات محروم، جذب روحانی ایشان، زیرکی سیاسی امام و احترام عمیق مذهبی پیروانش به او بیان کرده است.

ج) عوامل پذیرش همگانی آرمان انقلاب اسلامی

به طور کلی، چند عامل در پذیرش همگانی و فراگیر شدن آرمان انقلاب اسلامی نقش داشتند:

۱. بومی و درونزا بودن آرمان انقلاب اسلامی و پیوند آن با فرهنگ اسلامی - تاریخی مردم ایران؛

۲. تلاش‌های گروه‌های اسلامی برای زدودن شبهات پیش‌گفته از اذهان و طرح معنای انقلابی مفاهیم اسلامی؛

۳. شخصیت امام خمینی علیه السلام، اندیشه‌ها، افکار، راهبردها و عملکردهای ایشان؛

۴. اعتماد توده‌ها و نخبگان به امام خمینی علیه السلام و روحانیت و اندیشه‌های آنان.

در وضعیت نارضایتی عمومی از شرایط دوران، مردم مذهبی آرمان انقلاب اسلامی را به سرعت پذیرفتند. مردم که مسیر جریانات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی کشور را با اعتقادات خود در تعارض می‌دیدند و از سوی دیگر، امام خمینی علیه السلام را مردی الهی با اراده پولادین و آیین افکار و خواسته‌های خود می‌دانستند، با راهپیمایی‌های گسترده در خیابان‌ها فرصت هرگونه ابتکار عمل را از رژیم محمدرضا شاه و حامیان خارجی آن گرفتند. بدین ترتیب، رژیمی که خود را میراث‌بر ۲۵۰۰ سال شاهنشاهی ایران می‌دانست و ژاندارم ابرقدرت غرب در خاورمیانه و برخوردار از انواع تسلیحات پیشرفته و نیروهای امنیتی و نظامی فراوان بود، سرنگون شد.

رهبری امام خمینی علیه السلام در انقلاب اسلامی؛ روش‌ها، راهبردها و کارکردها

نقش رهبری در همه انقلاب‌ها شناخته شده است و هیچ انقلابی بدون رهبری اتفاق نمی‌افتد؛ هرچند در هر انقلابی نقش رهبری به گونه‌ای خاص جلوه‌گر می‌شود. برای مثال، در انقلاب ۱۷۸۹ فرانسه، میرابو، دانتون و روبسپیر؛ در انقلاب ۱۹۶۲ الجزایر، جبهه نجات ملی این کشور؛ در انقلاب ۱۹۱۷ روسیه، لنین و حزب بلشویک؛ در انقلاب ۱۹۵۹ کوبا فیدل کاسترو و در انقلاب اسلامی ایران، امام خمینی علیه السلام رهبری این انقلاب‌ها را بر عهده داشتند.

در این میان، امام خمینی علیه السلام، رهبر انقلاب اسلامی در جریان انقلاب، اقتدار و توانایی ویژه‌ای از خود نشان داد. امام با شناخت کامل از قدرت رژیم شاه و خصوصیات فرهنگی ملت ایران، راه‌هایی را در تأکید بر نقش مرجعیت عامه می‌دانست و تا زمانی که خود به چنین مرجعیتی نرسیده بود، از مرجعیت عامه زمانه پیروی می‌کرد. به طور کلی، در وقوع پیروزی و تحولات پس از پیروزی انقلاب، نقش امام، بی‌بدیل و تعیین‌کننده بود. در ادامه، به چند موضوع مهم در زمینه رهبری ایشان در انقلاب اسلامی اشاره می‌شود:

الف) مبنای رهبری امام: اعتقاد به انجام دادن وظیفه و تکلیف الهی

امام خمینی علیه السلام انسانی کامل و تربیت‌شده مکتب اسلام و بنده واقعی خداوند بود و در همه امور بر مبنای وظیفه دینی خود عمل می‌کرد. مبارزه ایشان با رژیم طاغوتی محمدرضا شاه و تشکیل نظام اسلامی در همین راستا قابل تحلیل است.

این امر در تلاش‌های امام پس از پیروزی انقلاب از جمله ادامه دادن جنگ و سپس پایان دادن به آن نیز ساری بود. جنگ باعث آبدیده شدن نیروها و زمینه‌ای برای توسعه و خودکفایی کشور و همچنین تسریع در وقوع انقلاب شد. در این باره امام علیه السلام می‌فرمود:

ما انقلابمان را در جنگ، به جهان صادر نموده‌ایم. ما در جنگ به این نتیجه رسیده‌ایم که باید روی پای خودمان بایستیم. ما در جنگ، ابهت دو ابرقدرت شرق و غرب را شکستیم و به جهانیان ثابت کردیم که سلطه‌گران جهانی در مقابل اراده ملتی مصمم، ناتوان و ضعیف هستند. (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۲۱ / ۲۸۳)

ب) نقش ویژگی‌های شخصیتی امام در رهبری

امام خمینی دارای اراده‌ای پولادین و اعتماد به نفس کامل بود و به درستی راه خود اطمینان داشت و در مقابل، سردمداران رژیم پهلوی بسیار متزلزل و به توانایی خود بی‌اعتماد بودند. دلیری و جرئت امام به الگویی برای نخبگان و توده‌ها تبدیل شد و در آفرینش روحیه انقلابی و گسترش آن، که یکی از شرایط اصلی وقوع و تداوم انقلاب است، بسیار تأثیر داشت. ایشان، هم پیش از آغاز حرکت نهایی انقلاب که از ۱۹ دی ۱۳۵۶ آغاز شد و هم در جریان حرکت انقلاب در سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷، این قاطعیت را نشان می‌داد. در مرحله

پایانی وقوع انقلاب، برخی از مقامات سیاسی رژیم پهلوی درخواست ملاقات با ایشان را می‌کردند، اما امام بر این نکته ایستادگی می‌کرد که چون حکومت پهلوی غیرقانونی است، آنها اول باید استعفا دهند تا ملاقات صورت گیرد؛ از جمله، سید جلال تهرانی، رئیس شورای سلطنت، فقط پس از استعفا توانست با امام ملاقات کند.

ج) تلاش‌های امام در رهبری نهضت اسلامی از دهه ۴۰ تا پیروزی انقلاب

امام خمینی علیه السلام در این مدت وظایف مختلف رهبری در حرکت انقلابی را با توانایی شایسته و نتایج خیره‌کننده‌ای به پایان رسانید.

در ادامه، اشاره‌ای کوتاه به این تلاش‌ها می‌کنیم:

۱. تربیت نیروهای انقلابی

امام در سال‌های پیش از انقلاب به تربیت گروهی از شاگردان مورد اعتماد و معتقد همت گمارد که با حضور خود در شهرها و مناطق مختلف کشور در زمینه‌سازی و تداوم حرکت انقلاب و از جمله در بسیج عمومی و گسترش آرمان انقلاب نقشی مهم بر عهده داشتند. برخلاف انقلاب‌های معاصر دیگر که در وقوع و پیروزی آن، نقش احزاب و گروه‌های حرفه‌ای انقلابی کمرنگ است، نقش شاگردان مکتب امام در شهرها و روستاهای کشور به هنگام وقوع انقلاب، قابل توجه و بااهمیت بود.

۲. بیان و گسترش آرمان انقلاب اسلامی

گسترش آرمان انقلابی، یکی از شرایط بنیادی وقوع انقلاب است. گسترش آرمان با توجه به شرایط، ممکن است به زدودن برخی افکار موجود در میان گروه‌های مرجع و تلاش‌های تبلیغی خاص نیاز داشته باشد.

امام خمینی علیه السلام از یک طرف با حرام اعلام کردن تقیه (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱ / ۱۷۸) در دوره پیش از انقلاب و بیان این نکته که اسلام همه‌اش سیاسی است، و از طرف دیگر با تذکر جنبه‌های انقلابی مفاهیم مذهبی از قبیل عاشورا، وظیفه قشرهای مختلف در مبارزه با رژیم شاه را بیان می‌کرد.

ایشان همچنین در سال ۱۳۴۸ در زمان تبعید در نجف اشرف، با درس‌های حکومت

اسلامی و ولایت فقیه، حکومت جایگزین را معرفی کرد. بیان آرمان انقلاب اسلامی و سپس گسترش آن که با تلاش‌های امام علیه السلام و مراکز مختلف روحانیت در سراسر کشور صورت گرفت، مرحله‌ای بسیار مهم در رخداد انقلاب اسلامی بود و بدون این تلاش‌ها، پیروزی انقلاب و تشکیل نظام جمهوری اسلامی امکان‌پذیر نبود.

۳. تنظیم و اجرای راهبردها و تاکتیک‌های حرکت انقلابی

تلاش‌های امام خمینی علیه السلام، در گزینش روش‌های مبارزه نیز دقیق بود. ایشان در هر مرحله از انقلاب با توجه به شرایط موجود، راهبردها و تاکتیک‌هایی را برگزید که اگر غیر از آنها انتخاب می‌شد، وقوع و پیروزی سریع انقلاب اسلامی غیرممکن بود؛ برای نمونه، انتخاب راهبرد تربیت نیروهای انقلابی در سال‌های پیش از وقوع انقلاب، راهبرد مبارزه منفی یعنی بهره‌گیری از همایش‌های میلیونی و اعتصابات سراسری و راهبرد درگیر نشدن با نیروهای مسلح به هنگام وقوع انقلاب. (خسروی، ۱۳۷۹) این راهبردها سبب سرعت در پیروزی انقلاب و تلفات نسبتاً کم نیروهای انقلابی شد. درگیری مسلحانه با رژیم‌هایی که ژاندارم آمریکا در منطقه بود، می‌توانست زمان پیروزی را به عقب انداخته، تلفات را افزایش دهد و نتایجی ناخواسته به دنبال آورد.

۴. بسیج عمومی و ورود نخبگان و توده‌ها به صحنه

امام توانست هنگام وقوع انقلاب با بسیج عمومی، گروه‌های مختلف مردم، اعم از توده‌ها و نخبگان را به صحنه بیاورد. انقلاب اسلامی از نظر میزان نخبگان و توده‌های شرکت‌کننده، در میان انقلاب‌های معاصر بی‌نظیر است.

به جز وابستگان به رژیم سابق که در مقابل انقلاب قرار داشتند، تقریباً همه اقشار و افراد در صحنه حاضر شدند و دستور امام را پذیرفتند. اعتماد مردم به امام خمینی علیه السلام و روش‌های ایشان در رهبری و همچنین تبدیل مساجد و تکایا به مراکز آغاز تظاهرات و نقش گروه‌های روحانیت در سراسر کشور که مبتنی بر نقش امام در رهبری انقلاب بود، حرکتی بسیار گسترده و توانا ایجاد کرد، به طوری که رژیم شاه و حامیان خارجی آن را غافلگیر و از انجام دادن هرگونه عکس‌العمل بازدارنده ناتوان کرد.

۵. تشکیل نظام جمهوری اسلامی

با پیروزی انقلاب اسلامی، امام با تکیه بر همراهی عمومی و با رد کردن خواست‌های تعدادی از گروه‌های کوچک سیاسی که در راه استقرار نظام اسلامی مانع‌تراشی می‌کردند؛ گروه‌هایی که از حمایت مردم برخوردار نبودند و بسیاری از آنها به قدرت‌های بیرونی وابسته بودند، زمینه قانونی استقرار نظام جدید را فراهم آورد.

بدین ترتیب، ایشان تشکیل نظام جدید را به فراندوم عمومی گذاشت و سپس با فراهم آوردن شرایط تشکیل مجلس خبرگان، تدوین قانون اساسی و تصویب اصول این قانون، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را نیز به آرای عمومی گذارد.

در نتیجه، نظامی نوین و اسلامی - جمهوری اسلامی - پدید آمد که همه ساختارها و مقامات عالی‌رتبه آن یعنی رهبری، رئیس‌جمهور و نمایندگان مجلس و حتی برخی از مسئولان پایین‌تر آن مانند نمایندگان شوراهای شهری و روستایی با رأی مستقیم مردم، برگزیده می‌شدند.

امام در عصر نظام‌های حکومتی دنیوی، نظام مردم‌سالاری دینی را به تحقق رساند و راهی جدید به ملت‌های مسلمان و جهانیان نشان داد که هم به فرامین الهی پایبند است و هم به نقش مردم در سیاست تأکید می‌کند.

د) امام خمینی علیه‌السلام و حوادث پس از پیروزی انقلاب

امام در برخورد با حوادث داخلی و خارجی بعد از پیروزی انقلاب نیز تیزبینی، آینده‌نگری و اعتماد به نفس فوق‌العاده، که راه‌گشای مشکلات وسیع پس از پیروزی است، از خود نشان داد. در حوادث و تحولات داخلی، امام با پشتوانه مردمی، مشکلات پیش‌آمده را حل و نظام را تثبیت کرد. در مسائل خارجی نیز این توانایی دیده می‌شد. از جمله زمانی که در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، صدام حسین با حمایت قدرت‌های جهانی و با حمله هوایی به فرودگاه‌های کشور جنگ علیه ایران را آغاز کرد، امام با اعتماد به نفسی فوق‌العاده سیلی محکمی به صدام را وعده داد. صدام به زودی از پیروزی ناامید شد و تقریباً در تمام طول مدت جنگ برای پایان دادن به آن التماس می‌کرد. امام همچنین در زمان اشغال لانه جاسوسی آمریکا در تهران

(سفارت سابق آمریکا) و تهدیدهای آمریکایی‌ها، حرکت دانشجویان را انقلاب دوم نامیده، اعلام کرد که «آمریکا هیچ غلطی نمی‌تواند بکند». (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱۰ / ۵۱۵)

توانایی و هوشمندی امام در برخورد با حوادث مختلف دیگر پس از پیروزی انقلاب نیز آشکار بود؛ از جمله، ایشان قبل از رحلت، جنگ را به پایان برد و اصلاحات لازم در قانون اساسی را نیز به انجام رسانید. جمله‌ای از وصیت‌نامه امام گویای رضایت و اطمینان ایشان به آینده نظام جمهوری اسلامی بود: «با دلی آرام و قلبی مطمئن و روحی شاد و ضمیری امیدوار به فضل خدا به سوی جایگاه ابدی سفر می‌کنم». (همان: ۲۱ / ۴۵۰)

به طور کلی، امام خمینی علیه السلام اندیشمندی بزرگ و تاریخ‌ساز، معتقد به جدایی‌ناپذیری سیاست از دین، ایدئولوگ و فرمانده انقلاب و معمار نظام جدید بود. ایشان با برنامه‌ریزی و تنظیم شایسته راهبردها و تاکتیک‌های حرکت انقلابی و اعتماد به نفس فوق‌العاده و اراده پولادین خود توانست با سرعت رژیم وابسته پهلوی را سرنگون کند و نظام جمهوری اسلامی ایران را بنیان نهد و کشتی انقلاب را در مقابل طوفان حوادث داخلی و خارجی پس از انقلاب به سوی ساحل هدایت کند.

راه‌های تداوم بیداری اسلامی

انقلاب اسلامی به عنوان الگوی تمام‌عیار بیداری اسلامی حاوی درس‌های علمی بسیار سودمندی برای تداوم این بیداری است. در ادامه، نه مورد را برمی‌شماریم.

۱. فائق آمدن بر برخی ضعف‌ها در آرمان و رهبری حرکت

همان‌گونه که در انقلاب اسلامی ایران مشاهده شد، آرمان و رهبری دو ویژگی بنیادی یک انقلاب کامل هستند. هر قدر این دو ویژگی صریح‌تر و قاطع‌تر باشند، نقش سریع‌تر و کامل‌تری در پیشبرد انقلاب، چه در جذب خواص و توده‌ها، چه در هدایت آن به سمت پیروزی و چه در تحولات پس از پیروزی در راستای اهداف و آرمان‌های انقلاب ایفا می‌کنند. اگر انقلاب اسلامی ایران توانست در مدتی نسبتاً محدود تقریباً همه خواص و توده‌ها را با خود همراه ساخته، با تلفات انسانی نسبتاً کم، سریع به پیروزی دست یابد و نهادهای لازم را

بیافریند و پس از پیروزی نیز در مقابل توطئه‌های دشمنان ایستادگی موفقیت‌آمیزی داشته باشد، بی‌شک، به دلیل نقش آرمان و رهبری این انقلاب بوده است؛ همان‌گونه که رهبر معظم انقلاب اسلامی در نشست چهارم اندیشه‌های راهبردی که درباره آزادی برگزار شد فرمودند: «عاملی که باعث شد بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، انقلاب ما به درگیری‌ها و مراحل خشونت‌بار انقلاب فرانسه دچار نشود، رهبری امام خمینی علیه السلام بود».

متأسفانه در انقلاب‌های دو منطقه شمال آفریقا و خلیج فارس (به جز بحرین که شرایط بهتری داشته است) در آرمان و رهبری حرکت، نقاط ضعفی اثرگذار در مسیر جریانات دیده شده است. ضعف رهبری در این انقلاب‌ها ناشی از برخی اعتمادها به ابزارهای رسانه‌ای نوین مانند اینترنت و غیره نیز بوده است. واضح است که مرکز این ابزارها در غرب قرار دارد و آنها می‌توانند از این طریق عناصر و رهبران انقلابی را بشناسند و قضایا را در راستای منافع خود دستکاری کنند.

۲. تدوین و اجرای قانون اساسی دین‌مدار

آشکار است که در یک انقلاب، بهترین نتیجه زمانی به دست می‌آید که بر مبنای آرمان‌های انقلابی، برای شکل‌دهی نظام انقلابی قانون اساسی جدیدی تدوین شود و قانون اساسی پیشین که محلی برای ایفای نقش نیروهای غیر انقلابی، ضد انقلابی و طرفداران رژیم پیشین است، منسوخ گردد. این قانون اساسی باید به نقش بنیادی و اساسی دین در سیاست و مردم‌سالاری دینی تأکید کند و هرگونه شائبه لیبرالیستی را که زهری کشنده برای انقلاب خواهد بود، بزدايد.

قانون اساسی عموماً سندی مبنایی و بنیادی است که دربردارنده اهداف و آرمان‌ها و روش‌های دستیابی کشور به آنهاست. در صورتی که حکومت‌های انقلابی به هر دلیل، از جمله فشارهای بین‌المللی، از تدوین و اجرای یک قانون اساسی جدید مبتنی بر افکار انقلابی دور شوند، گذشت زمان ممکن است باعث تحمیل‌های دولت‌های سلطه‌گر خارجی در روند امور آنها شود. برعکس، یک قانون اساسی دین‌مدار برآمده از انقلاب می‌تواند در شرایط زمانی مختلف، مبنا و الگوی اصلی حرکت باشد و از انحراف نظام جلوگیری کند.

۳. تشکیل نهادهای انقلابی در زمینه‌های مختلف

نهادهای انقلابی سه نقش مهم دارند: اداره امور در زمان وقوع انقلاب، جلوگیری از بازگشت وضع پیشین، و دستیابی به اهداف و آرمان‌های انقلاب. (ملکوتیان، ۱۳۹۰: ۳۱۷) در جریان وقوع انقلاب اسلامی ایران و پس از پیروزی، حضرت امام هوشیارانه مجموعه‌ای از نهادهای انقلابی در زمینه‌های مختلف، مانند شورای انقلاب، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، جهاد سازندگی، بسیج مستضعفان، دادگاه‌های انقلاب و ... را پدید آورد. نقش اساسی این نهادها در پیشبرد انقلاب اسلامی همواره آشکار بوده است. امام درباره نقش مهم سپاه پاسداران انقلاب اسلامی فرمود: «اگر سپاه نبود، کشور هم نبود». (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۹ / ۳۱۴) همان‌گونه که گفته شد، این نهادها باعث تحکیم جایگاه نیروهای معتقد و وفادار به انقلاب شده، سدی استوار در برابر بازگشت به وضع پیشین پدید می‌آورند و راه را برای رسیدن به اهداف و آرمان‌های انقلاب باز می‌کنند.

۴. حفظ و تداوم اهداف و شعارهای انقلاب و تحکیم استقلال کشور و بی‌اعتمادی ادامه یافته به غرب

تجربه انقلاب‌های موفق و ناکام، نشان داده است که اگر انقلابی می‌خواهد به موفقیت دست یابد، باید برای رسیدن به اهداف خود جدی باشد و به هر قیمتی برای استقلال واقعی از قدرت‌های سلطه‌گر بین‌المللی تلاش کند. انقلابی‌ها نباید با کسب پیروزی اولیه، امید و تلاش این قدرت‌ها برای بازگشت به صحنه سیاسی آن کشور را فراموش کنند.

رخنه و نفوذ مجدد قدرت‌های پیشین در نظام‌های سیاسی پس از انقلاب، راه را برای فراموش کردن آرمان‌های استقلال طلبانه انقلاب باز می‌کند و انقلاب را از دستیابی به اهدافش برحذر می‌دارد. واضح است که قدرت‌های معارض با انقلاب برای شکست یا استحاله انقلاب، به طور مداوم تلاش می‌کنند و در صورتی که رهبران و نیروی انقلابی فریب ظاهر عوام‌فریب آنها، که مزورانه چهره حق طلبانه به خود می‌گیرند، بخورند، در راستای اهداف آنها گام نهاده‌اند.

۵. توجه به مسئله فلسطین به عنوان مسئله مرکزی جهان اسلام

اشغال سرزمین فلسطین و قدس شریف - قبله اول مسلمانان - در اثر توطئه مشترک صهیونیسم

جهانی و دولت انگلیس و کوتاهی و تسلیم ارتجاع عرب (سران وابسته آن زمان عربی) صورت گرفت. بنابراین، وظیفه مستقیم و اولیه نهضت‌های اسلامی این است که مسئله فلسطین را مسئله مرکزی جهان اسلام بدانند و از هیچ تلاش و کمکی برای بازگرداندن این سرزمین مقدس به پیکره جهان اسلام و اخراج صهیونیست‌ها از آن دریغ نوزند.

در سال‌های گذشته کمک‌های جمهوری اسلامی ایران به فلسطینی‌ها و لبنانی‌ها باعث افزایش اقتدار آنان و شکست‌های متوالی و مفتضحانه رژیم صهیونیستی - جنگ‌های ۸، ۲۲ و ۳۳ روزه - شده و الگویی موفق از مبارزه با این رژیم جعلی را به نمایش گذارده است. جهان اسلام از امکانات فوق‌العاده اقتصادی، نظامی و سیاسی برخوردار است و در صورت ارسال کمک به فلسطینی‌ها، بدون شک رژیم صهیونیستی راه اضمحلال کامل را در پیش خواهد گرفت و حامیانش نیز چاره‌ای جز پذیرش این واقعیت نخواهند داشت.

۶. همکاری‌ها و اتحادهای راهبردی با نیروها و کشورهای انقلابی

یک کشور با آرمان‌های انقلابی، باید پیوندهای راهبردی خود با دولت‌های به ظاهر دوست، اما در واقع دشمن را بگسلد و کشورهای همسو با خود و نیروهای انقلابی را جایگزین آن کند. برقراری اتحادهای راهبردی از دو جهت مهم است؛ از یک طرف، امکانات کشورهای دوست را در اختیار یکدیگر قرار می‌دهد و این امر باعث رشد و پیشرفت آنها شده، عبور از سختی‌ها را آسان می‌سازد و از طرف دیگر، آنها را در مقابل دشمن یا دشمنان، قوی و امنیت آنان را تضمین می‌کند و هنگام بحران یا جنگ، نیرویی شکست‌ناپذیر را به نمایش می‌گذارد و راه را برای پیروزی باز می‌کند. به علاوه، اتحاد راهبردی دولت‌ها و نیروهای انقلابی، آشکارا جغرافیای سیاسی منطقه‌ها را تغییر می‌دهد و زمینه‌ساز تغییرات تعیین‌کننده در نظام جهانی می‌شود.

۷. خلق راهکارها و نهادهای قانونی در درون قانون اساسی کشور برای حل و فصل اختلافات همان‌گونه که قانون اساسی سند اصلی و بنیادی برای فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است، باید حاوی راهکارهای اساسی برای حل و فصل اختلافات و مسائل مختلفی باشد که ممکن است در کشور پدید آید. طبق اصول و ضوابط اسلامی که مبنای تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران است و طبق اصول قانون اساسی

جمهوری اسلامی ایران، رهبر نظام بر مبنای اصل ولایت فقیه می‌تواند با حکم حکومتی به حل و فصل مسائل پردازد و کشور را از نتایج سوء اختلافات برحذر دارد که نمونه عملی آن در اعلام نظر مقام معظم رهبری در اختلاف بر سر قانون مطبوعات دیده شد. همچنین طبق مفاد قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مجمع تشخیص مصلحت نظام، حل و فصل اختلافات مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان قانون اساسی در قانون‌گذاری را بر عهده دارد.

۸. توجه به پیشرفت‌های علمی و فناوری و ساختن جامعه‌ای پیشرفته و خودکفا
رشد علمی فناوری و داشتن اقتصاد پیشرفته و خودکفا یک ارزش دینی اصیل است و اسلام، مسلمانان را از بودن زیر سلطه کفار و مشرکان برحذر داشته است. پیشرفت در دانش و فناوری، از اهداف بیداری اسلامی و انقلاب‌های معاصر است که باید با تدوین و اجرای سندهای راهبردی (مانند سند چشم‌انداز ایران ۱۴۰۴) و برنامه‌نویسی‌های زمان‌دار صورت پذیرد. این امر به دلایل دیگر نیز لازم است:
اول اینکه، توسعه‌نیافتگی کشور ناشی از وجود دولتمردان وابسته است و در شرایط جدید مردم انتظار دارند عقب‌ماندگی را پشت سر گذارند و راه رشد و پیشرفت را در پیش گیرند؛ دوم اینکه، هر قدر دولتی بخواهد استقلال کامل‌تری داشته باشد، بیشتر مورد فشار دولت‌های غربی قرار می‌گیرد و در این شرایط، نیاز به برنامه‌ریزی‌های زمان‌دار برای رشد کشور بیشتر احساس می‌شود. از سوی دیگر، بیداری اسلامی برای تداوم باید بتواند از وابستگی‌های علمی و فناوری خود به غریبان، عبور کند. در این باره، استفاده از تجربیات انقلاب اسلامی ایران - که نشان داد با تکیه بر استقلال و توانایی‌های خود می‌توان در مقابل فشارهای تحمیلی و تحریم‌های دشمنان ایستاد و برای دستیابی به قله‌های رفیع علم، پیشرفت و خودکفایی بسترسازی کرد - بسیار راهگشا خواهد بود.

۹. همسو نبودن با نیروهای داخلی لائیک، سکولار و لیبرال و بی‌اعتمادی به اظهارات یا وعده‌های ارتجاع عرب و سران غربی
بیداری اسلامی در دوره معاصر دشمنان شناخته‌شده‌ای دارد که برای نمونه، می‌توان به

مجموعه نیروهای لائیک، سکولار و لیبرال غربگرا، ارتجاع عرب و کشورهای غربی اشاره کرد. دور شدن از این نیروها و حفظ خلوص اسلامی بیداری، زمینه‌ساز تداوم آن خواهد بود. در مورد اول (نیروهای لائیک، سکولار و لیبرال غربگرا)، این امر به معنای ایجاد درگیری و آشوب نیست، بلکه به معنای اتحاد نداشتن با نیروهایی است که در صورت بودن در قدرت، به دلیل موافقت با اهداف بیگانگان، زمینه ورود مجدد آنها به صحنه سیاسی کشور را فراهم می‌کنند. وضعیت دو گروه دیگر، یعنی ارتجاع عرب و کشورهای غربی نیز احتیاج به توضیح ندارد.

نتیجه

این پژوهش به معرفی مهم‌ترین ویژگی‌ها در وقوع بیداری اسلامی و انقلاب دینی پرداخته است که آشکارکننده تفاوت آن با سایر انقلاب‌هاست. قسمت پایانی نیز به بیان راه‌های تداوم بیداری اسلامی اختصاص یافت که با توجه به تجربیات سی و چهار ساله انقلاب اسلامی ایران تنظیم شده است. بر این اساس، تحولات انقلابی در منطقه، برای تداوم و دستیابی به نتایج مطلوب باید بر ضعف‌ها در آرمان و رهبری فائق آید، یک قانون اساسی دین‌مدار و یک نظام مردم‌سالار دینی پدید آورد و با تشکیل نهادهای انقلابی، آینده انقلاب را بیمه کند.

همچنین پافشاری بر استقلال و بی‌اعتمادی به غربیان، توجه به مسئله فلسطین به عنوان مسئله مرکزی جهان اسلام، اتحاد راهبردی با نیروها و کشورهای انقلابی، توجه به پیشرفت‌های علمی و فناوری، خلق راهکارهایی در قانون اساسی برای حل و فصل اختلافات و در نهایت، اتحاد نداشتن با نیروهای داخلی لائیک، سکولار و لیبرال و بی‌اعتمادی به اظهارات و وعده‌های ارتجاع عرب و سران غربی، از دیگر محورهایی است که توجه به آنها بیداری اسلامی را زنده و پویا نگه می‌دارد و باعث تداوم آن می‌شود.

منابع و مآخذ

۱. امام خمینی، سید روح‌الله، ۱۳۷۸، *صحیفه امام*، ج ۱۰ - ۲۱، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۲. _____، بی‌تا، *ولایت فقیه*، تهران، دفتر نشر فقیه.

۳. جمعی از نویسندگان، *انقلاب اسلامی و چرایی و چگونگی رخداد آن*، قم، دفتر نشر معارف.
۴. چندلز، رابرت، ۱۳۷۲، *یورش‌های تبلیغاتی آمریکا در جنگ ویتنام*، ترجمه مصطفی ملکوتیان، تهران، جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران.
۵. خسروی، احمدعلی، ۱۳۷۹، *بررسی استراتژی امام خمینی در رهبری انقلاب اسلامی*، ۱۳۰۷ - ۱۳۴۲، قم، پیک جلال.
۶. سخنرانی مقام معظم رهبری در چهارمین نشست اندیشه‌های بنیادی، آبان ۱۳۹۱.
۷. صاحبی، محمدجواد، ۱۳۶۷، *اندیشه اصلاحی در نهضت‌های آگاهی*، تهران، کیهان.
۸. عنایت، حمید، ۱۳۷۶، «دو انقلاب در ایران ۱۹۷۹؛ مذهب به عنوان ایدئولوژی سیاسی» در: *عبدالوهاب فراتی، درآمدی بر ریشه‌های انقلاب اسلامی*، قم، دفتر نشر معارف.
۹. کدی، نیکی، ۱۳۶۹، *ریشه‌های انقلاب ایران*، ترجمه عبدالرحیم گواهی، قم، نشر معارف.
۱۰. محمدی، منوچهر، ۱۳۶۵، *تحلیلی بر انقلاب اسلامی*، تهران، امیرکبیر.
۱۱. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۹، *مجموعه آثار*، (ج ۲: مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی)، قم، صدرا.
۱۲. _____، *بی‌تا، پیامون انقلاب اسلامی*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۳. ملکوتیان، مصطفی، ۱۳۹۰، «مقدمه‌ای بر بنیادهای نظری انقلاب دینی و شکل‌گیری و تداوم آن»، *مجموعه مقالات برگزیده اجلاس بین‌المللی جوانان و بیداری اسلامی*، ج ۱، تهران، مجموعه جهانی بیداری اسلامی.